Володимир ПЕРЕРВА
Київ

РОСІЙСЬКЕ САМОДЕРЖАВСТВО І ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ ТА ФІНСЬКОЇ ЄПАРХІЙ XIX ст. (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ)

Починаючи з часу поділів Польщі територія Російської імперії невпинно зростала, що рельєфно позначилося і на становищі православної церкви, котра разом з державою активно поширювала свій вплив. Крім зовнішніх змін у конфігурації меж єпархій, відбувався також і процес поглиблення впливу держави на церковне життя. Він був неоднаковим за силою у різних місцевостях імперії і характеризувався певною чутливістю до опору місцевого населення. Показовим у цьому розумінні є порівняльний розгляд становища Київської та Фінської єпархій у XIX ст. Ці дві церковно-адміністративні одиниці надзвичайно різнилися між собою за внутрішнім складом і у політиці Росії стали двома протилежно допустимими полюсами церковного життя "національних окраїн". Тут перед імперією, котра тяжіла до церковної одноманітності, стояли часом протилежні завдання. Щоб привести до відповідності великоросійським взірцям церковне життя стародавньої Київської митрополії, необхідно було побороти вплив місцевих традицій, котрі виявилися досить живучими і часом не припиняли існування навіть після суворих царських указів. Уніатська церква на Київщині була порівняно легко скасована і тому серйозного конфесійного суперника православ'я тут не мало. У Фінляндії ж воно трималося дрібними острівцями серед величезної кількості лютеранських приходів. І тому тут перед російською владою стояло завдання не зміни традицій, а подолання протестантського впливу та поширення православного приходського життя у великоросійському варіанті.

Київську митрополію волею царського указу 1797 р. було втиснуто в межі однойменної губернії. Фінляндія ж після приєднання до імперії в 1809 р. зберігала внутрішню автономію до кінця століття. Так само, як миряни Київщини оберігали церковні традиції, православні фіни відстоювали використання рідної мови в церковному житті. "Фінляндці не можуть переварити в своїх головах думки про панівне становище у них православної церкви <…> і не бажають мати в своєму політичному житті нічого спільного з росіянами"[1], – писав І.Бердников. Зважаючи на це, російська адміністрація поводилася досить обережно. Не порушуючи політичної автономії Фінляндії, вона підпорядкувала місцеві православні приходи петербурзькому митрополитові, котрий управляв ними через Виборзьке духовне правління. Окрема архієпископська кафедра тут була відкрита лише в 1893 р. Хоча православні священики тут були в основному росіянами і не мали навіть фінського громадянства, положення 5 березня 1883 р. рекомендувало їм знати мову місцевого населення[2]. Богослужіння здійснювалося церковно-слов'янською мовою, хоча частина піснеспівів виконувалася і по-фінськи. Місцевою мовою відправлялися і треби. Мали фіни також "Євангеліє", духовну літературу і часописи, видані фінською мовою.

Про таку ліберальність не могли мріяти українські миряни Київщини. Тут не схвалювалися навіть проповіді по-українськи. Відкрито такі заборони не афішувалися, хоча М.Костомаров писав, що за "малоросійську мову в проповіді" священиків піддають покаранням "аж до позбавлення сану"[3]. Це твердження викликало рішучий протест офіційного єпархіального органу преси. Але коли в тих самих "Київських єпархіальних відомостях" священнослужителі почали ставити питання про вживання української мови хоча б з місіонерською метою, то було видано таємну цензурну заборону "обговорювати подібні проблеми на сторінках преси"[4]. З іншої сторони, державою майже не обмежувалося бережливе ставлення священства єпархії до музичної церковної спадщини. Славнозвісні київські наспіви виконуються при богослужінні і зараз. Значною мірою зрусифіковане православне духовенство Київської єпархії неоднозначно ставилося і до багатьох українських обрядових звичаїв. Була серед них чимала група прихильників уніфікації. Саме вони відмовлялися, наприклад, в'язати руки нареченим хусткою під час вінчання, мотивуючи своє рішення надуманими причинами. А ті священнослужителі, що відстоювали українську церковну звичаєвість, намагалися відшукати історичний грунт для таких обрядів і заступалися за них у своїх зверненнях до митрополита. П.Г.Лебединцев, перебуваючи на посаді у консисторії, розсилав звернення до благочинних, у яких просив їх заохочувати приходських священиків займатися вивченням етнографічної спадщини краю[5].

У Фінляндії, де не було такого глибокого церковно-історичного коріння, державне православ'я зі-

© В.Перерва

штовхнулося з впертою протидією іншого характеру. Незважаючи на рішучі кроки (заборону православним залишати свою віру тощо), впливи лютеранства майже не втрачали позицій. На 1838 р. тут нараховувалася 21 православна церква. З них вісім належало до військового відомства, тобто їх прихожанами були майже виключно російські військовослужбовці. Ще частина знаходилася при значних фортецях та військових заводах, де також було чимало росіян-переселенців[6]. До кінця століття ситуація мало змінилася. Фінська єпархія залишилася найменшою в імперії за чисельністю прихожан. В ній налічувалося близько 50 тис. православних (при населенні в 2.673.400 чол.), об'єднаних в 33 приходи[7]. Київська митрополія, котра в абсолютній більшості документів стала називатися єпархією, була однією з найчисельніших в Росії.

Привести до спільного знаменника церковне життя в таких різних регіонах було непросто. А тому було розроблено цілу систему заходів, спрямованих на виховання в свідомості прихожан поваги до Російської держави і церкви. Насамперед це виявилося в наказовій присутності імені монарха в богослужінні.

Перед кожною літургією у єктенії поминалися імена з довгого списку членів імператорської родини. Крім того, і на Київщині, і в Фінляндії була запроваджена величезна кількість "царських служб" на честь кожної більш-менш значної події в імператорській сім'ї. Ними були дні вступу монарха на престол та його коронації, дати народження і тезоіменитства всіх членів родини, обручення і вінчання монаршої пари тощо.

Оскільки в царській родині нерідко траплялися і сумні події (смерть чи вбивство імператора, втрата дитини імператрицею), то в такі дні у храмах та монастирях відправлялися окремі жалобні панахиди. Зі збільшенням кількості померлих імператорів та членів їх родин зростала і кількість панахид. Поминали відправою цих треб усіх російських імператорів, починаючи від Петра І.

Річне коло богослужінь в обох єпархіях підлаштовували під ретельно продуману систему державно-церковних свят. Наприклад, напередодні дат коронації та вступу на престол монарха заборонялося здійснювати вінчання, оскільки такі державні події прирівнювалися до найбільших християнських свят, перед якими також не вінчали. А от перед меншими святами, пов'язаними з монаршою родиною, це дозволялося робити. Існували тонкощі і щодо похоронів. Покійних заборонялося ховати у дні таких царських урочистостей, як дати народження і тезоіменитства імператорської пари та їх спадкоємців; дні вступу на престол та коронації. Не дозволялися у ці дні і громадські поминання.

Якщо значуще монарше свято випадало на дні посту, то його переносили на інший час, але ні в якому разі не опускали. Таких нюансів існувала велика кількість і оскільки в церковному уставі про них, ясна річ, не згадувалося, то священики не раз опинялися в тупиковій ситуації. Наприклад, один зі священиків Київщини звертався до вікарія Київської митрополії із проблемою, котру він не міг вирішити із сусідніми приходськими батюшками: яку літургію служити у тому разі, якщо "високоурочистий" день припадає на середу чи п'ятницю Великого посту – Іоанна Златоустого чи Передосвячених дарів. Цікаво, що тут же священик повідомляє, що в його повіті різні духівники служать неоднаково. Питання було непростим з точки зору практики богослужіння і навіть вікарний єпископ не зумів його вирішити, відіславши на розгляд до Києва. А там митрополит разом із консисторією вирішили справу на користь царського дня і літургії І.Златоустого, незважаючи на постові вимоги церковного уставу[8]. (Згідно них, служитися в п'ятницю і середу чотиридесятниці має літургія Передосвячених Дарів, оскільки саме вона призначена для вищевказаних днів найстрогішого посту.)

Крім стабільних "царських служб" іноді відбувалися такі молебні, які більше не повторювалися. Так, наприклад, у кінці травня 1808 р. у храмах імперії цілий день урочисто били в дзвони і творили подячну молитву за видужання від віспи великого князя Михайла Павловича. Подібних свят щороку траплялося дуже багато.

Великою кількістю церковних заходів супроводжувався кожен візит імператора або членів його родини до єпархії. Згідно настрою петербурзьких гостей священнослужителям давалися вказівки або зовсім не турбувати гостей, або не виносити при зустрічі ікон та не виголошувати проповідей. При візитах деяких монархів право на останнє мали лише архієреї і то за умови, що текст проповіді буде коротким і попередньо переглянутий самим імператором. А зроблено таке суворе розпорядження було після того, як один зі священнослужителів Київської єпархії зупинив у своєму селі царський кортеж з іконою в руках і змусив монарха прямо посеред дороги вислухати проповідь.

Виключність царської особи у богослужінні підкреслювалася ще й тим, що згідно державних постанов священик був зобов'язаний порушити таємницю сповіді, якщо прихожанин повідомить йому про свій лихий намір щодо честі чи здоров'я імператора чи задум здійснити бунт або зраду. Така сповідь вважалася "неправильною" і духівник повинен був обов'язково повідомити про це у відповідні органи.

У "царські дні" священики з амвонів виголошували особливі проповіді, у яких патетично закликали не лише "явно не протидіяти державній волі", але й "не висловлювати необережних суджень про дії влади чи довільно не тлумачити її наміри"[9].

За умов існування одержавленої церкви на богослужіннях обох єпархій вшановували не лише імператорів, але й видатних росіян, котрі мали значні заслуги перед імперією. Це також було спрямовано на виховання загальноімперської політичної свідомості та гордості за велич Російської держави. Напри-

клад, у 1865 р. у храмах єпархій відбувалося свято на честь М.В.Ломоносова, котре проходило за сценарієм "царських днів": спочатку читалися оди та вірші на честь імператора, а потім – на честь ученого. По всій імперії у храмах та монастирях проводився збір коштів на спорудження пам'ятника М.Ломоносову в далекому Архангельську.

Оскільки таких "світських" богослужінь ставало все більше, то 7 грудня 1883 р. Синод видав розпорядження, щоб священики утримувалися від "улесливих слів" щодо того чи іншого суспільного діяча. Цей наказ був викликаний тим, що чимало священнослужителів у своїх політизованих проповідях "не завжди з потрібною ретельністю підбирають матеріал і при цьому нерідко ведуть себе недостойно"[10].

Обумовлювали імператорські та синодальні укази і присутність в богослужінні державних подій, на які дуже багатим видалося XIX ст. Успіх російської зброї у тих чи інших війнах – оборонних чи загарбницьких – став предметом постійної молитовної підтримки церкви. Відбувалася вона також на молебнах, які, на відміну від "царських служб", здійснювалися після літеругії, а не перед нею. Зовнішня політика імперії в цей час була надзвичайно динамічною. Не закінчувалася одна війна і вже починалася друга, що знаходило своє відображення в численних указах щодо державних молебнів. Наприклад, у 1807 р. після укладення миру з Францією обер-прокурор Синоду О.Голіцин наказував продовжувати читати молитви про підтримку російської зброї, оскільки ще йдуть бої з Туреччиною. Великою кількістю згадок у богослужінні ознаменувалася російсько-французька війна 1812 р. і особливо її завершальний етап. Текст угоди "священного союзу" було наказано вивісити в храмах. Надзвичайно урочисто святкували у церквах обох єпархій перемоги російських військ "у надрах самої Франції". Там же зачитували звістки про хід боїв у Європі. Укази про здійснення молебнів з колінопреклонінням розсилалися не лише по приходах, але й "в усі місцеві міські та земські поліційні відділення та в інші присутні місця для кращого їх виконання"[11].

Урочисті молебні з приводу здобуття росіянами Парижу та укладення миру з Францією стали в подальшому традиційними і для надання їм ще більшої значущості та відвідування мирянами їх стали здійснювати у день Різдва – одного з найвеличніших християнських свят. Московська синодальна контора видрукувала спеціально складені тексти молебнів і розіслала їх по приходах.

Церковні молебні ставали буквально засобами масової інформації, коли імперія вела війни з Туреччиною. Починаючи з молебну про успішну переправу російських військ через Дунай, у храмах обох єпархій служили з приводу взяття кожної, навіть маловідомої фортеці чи населеного пункту. Саме з таких молебнів миряни дізнавалися і про хід бойових дій у далекій Персії та про закінчення війни з нею. Тоді ж по храмах збиралися і пожертви. А монастирських послушників направляли на ці війни у якості братів милосердя.

Знаходилися приводи для офіційних богослужінь і в той час, коли не відбувалося військових катаклізмів. Найзначнішою подією у цьому відношенні стало скасування кріпацтва у 1861 р., у якому певну роль відіграла і церква. Урочистим богослужінням відзначалася в кожному приході подія укладання уставних грамот. На це свято в кожну парафію приїздили священики із сусідніх приходів і відбувалося соборне богослужіння. Ті ж самі приходські пастирі, котрі з наказу імператора до 1861 р. переконували селян у святості їх обов'язку щодо дворян, тепер знову ж таки згідно владного розпорядження мали прославляти монарха, котрий скасував цей обов'язок. Тим не менше звичай проведення "народних свят" 19 лютого закріпився у церковному житті до XX ст. Щороку в цей день служили в храмі і приваблювали мирян щедрим пригощанням в будинках офіційних органів.

Крім участі у святкуванні державних свят, імператорська влада активно залучала церкву і до боротьби з різноманітними антимонархістськими ідеями, які значно поширилися в кінці XIX ст. Церковні проповіді почали дихати гнівом проти цих явищ. "Всередині Росії – говорилося в одній з них – з'явилися супостати, що порушують її спокій; це її виродки, відомі під іменем соціалістів, котрі набагато гірші від зовнішніх ворогів". А тому мирян закликали вжити всіх заходів, "щоб ці зловмисники не досягли своєї згубної мети і були знищені, якщо не полишать своїх намірів"[12]. Тут же пропонувалося доносити на таких осіб, запевняючи, що у такому випадку донос буде не гріхом, в шляхетним вчинком в очах держави.

Державні події знайшли своє відображення і в іконографічній спадщині. Особливо це стосується Київської єпархії, де були сильними традиції іконопису. Вилучаючи з храмів старовинні українські ікони, адепти імперії створювали нові зразки свого, державного іконописання. Так, в рік скасування кріпацтва у Київській єпархії п. Калістратовим була створена ікона на честь цієї визначної світської події. На ній був зображений Христос, що тримав скіпетр "Євангеліє" та благословляв. Під "Євангелієм" була білими літерами викарбована дата скасування кріпацтва: 19 лютого 1861 р. Так само у Києві була створена подібна ікона і на честь річниці невдалого замаху на царя, котра святкувалася в урочистій обстановці 4 квітня 1867 р. На них було зображено імператора з родиною, а над ними – образ Божої Матері. Такі ікони досить успішно виробляли в мирян надзвичайно шанобливе ставлення мирян до особи "імператора-визволителя".

Підняття престижу Росії в "національних окраїнах" шляхом впливу на релігійну свідомість прихо-

жан стало важливою складовою внутрішньої політики держави. І якщо у Фінляндії національний елемент, підкріплений інакшою конфесійною приналежністю, залишився сильним і активно протидіяв російському впливові, то українські миряни піддавалися йому більшою мірою. Успіхи русифікаторської політики на Київщині фіксували і приходські священики, котрі мали за обов'язок вести метричні книги і нерідко зіштовхувалися з прагненням мирян змінити свої прізвища на більш "шляхетні". "Бувають ще випадки, – писав священик І.Борзаківський, коли той же Мотуз через деякий час перетворюється в Шнурковського; і спочатку ці два прізвища пишуться разом, а потім немилозвучне прізвище губиться і пишеться придумане"[13]. Це явище набуло таких розмірів, що священнослужителі активно виступали за введення генеральних алфавітних списків мирян, оскільки із-за плутанини з прізвищами духовенству важко було виконувати покладений на нього державою обов'язок ведення метричних книг.

У Фінляндії ж, де частка православних зростала надзвичайно повільно, таких настроїв не спостерігалося, не зважаючи на всі заходи царського правління. Значних труднощів зазнавало там і церковне будівництво. Генерал-губернатор Великого князівства Фінляндського навіть звертався до Київського митрополита Арсенія (Москвіна) з проханням зібрати у Київській єпархії кошти для закінчення будівництва храму в Гельсіндорфі. На той час у столиці князівства була лише одна невеличка православна церква, котра "не могла вмістити і половини прихожан"[14]. Таке явище існувало тільки в адміністративному центрі, де перебувало чимало росіян. У провінції ж православне населення було настільки розсіяне, що існував навіть інститут похідного священства, котре духовно окормлювало мирян у віддалених населених пунктах.

Державне і далеко не завжди компетентне регулювання церковного життя, насадження засобів політичного виховання у річному колі богослужінь та церковній проповіді, світські монархічні мотиви в іконографії, намагання привести до єдиного шаблону будь-яких національних чи територіальних проявів у церковній обрядовості та русифікаторські прагнення самодержавства спричинили значну кількість штучних нашарувань у церковній практиці обох єпархій, що негативно позначалося на статусі духовенства і церкви в очах мирян. Політизація богослужіння відштовхувала від православ'я протестантську більшість в Фінляндії та активно сприяла поширенню раціоналістичних сект (зокрема, штундизму) в Київській єпархії. Національний опір фінів дещо пом'якшував натиск уніфікаторських прагнень самодержавства. Але в цілому від його ставлення до церковного життя не вигравали ні прихожане, ні церква, ні сама державність Російської імперії.

---

[1] Бердников И. О протестантском и православном приходе в Финляндии. – СПб., 1908. – С. 24.
[2] Там само. – С. 1 – 2.
[3] Вопрос о малороссийском слове в церковной проповеди// Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1881. – № 13. – С. 4.
[4] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 4[а]. – Арк. 292.
[5] Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі – ІРНБУВ). – Ф.13. – Ок.1. – Спр. 212. – Арк. 116.
[6] Чистович И. История православной церкви в Финляндии и Эстляндии, принадлежащих к Санкт-Петербургской епархии. – СПб., 1856. – С. 90–93.
[7] Финляндия // Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона. – СПб., 1902. – Т.17. – С.917.
[8] ЦДІАУК. – Ф. 127. – Оп. 919. – Спр. 790. – Арк. 1 – 2.
[9] Фаворов Н. Слово на 4 апреля в день воспоминания спасения от руки злодея жизни Его Императорского Величества Александра Николаевича // КЕВ. – 1869. – №8. – С. 307 – 308.
[10] ІРНБУВ. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 690. – Арк. 506.
[11] ЦДІАК. – Ф. 127. – Ок. 1024. – Спр. 4047. – Арк. 1 – 6.
[12] ІРНБУВ. – Ф. 174. – Ок. 1. – Спр. 408. – Арк. 1 – 3.
[13] Борзаковский И. Заметки о необходимости заведения генеральных алфавитных списков прихожан // КЕВ. – 1895. – № 20. – С. 457–460.
[14] ЦДІАУК. – Ф. 127. – Ок. 876. – Спр. 315. – Арк. 2.